

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગિજુભાઈ બધેકાના શિક્ષણદર્શનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. પ્રવીણ પટેલ
માર્ગદર્શક

અંબિકાબેન ચંદ્રવદન મેહતા
સંશોધક

સારાંશ

આ સંશોધન લેખનો મુખ્ય હેતુ ભારતીય શિક્ષણ વિચારક ગિજુભાઈ બધેકાના શિક્ષણદર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ (NEP-2020) વચ્ચેના તત્ત્વજ્ઞાનિક, માળખાકીય અને વ્યવહારિક સંબંધોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવાનો છે. ગિજુભાઈ બધેકાએ પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે બાળકેન્દ્રિત અભિગમ, આનંદમય શીખવણી, અનુભવ આધારિત શિક્ષણ અને સ્વતંત્રતા પર આધારિત શિક્ષણ વ્યવસ્થા રજૂ કરી હતી, જે પરંપરાગત રટણ આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિથી વિપરીત હતી. બીજી તરફ, NEP-2020 શિક્ષણને વધુ સર્વાંગી, લવચીક, સમાવેશક અને કૌશલ્ય આધારિત બનાવવાનું ધ્યેય ધરાવે છે, જેમાં *experiential learning*, *multidisciplinary* અભ્યાસ અને *competency-based assessment* પર વિશેષ ભાર મુકવામાં આવ્યો છે.

આ અભ્યાસ ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ પર આધારિત છે અને તેમાં દસ્તાવેજી વિશ્લેષણ (*document analysis*) પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગિજુભાઈના મુખ્ય ગ્રંથો, NEP-2020ના સત્તાવાર દસ્તાવેજો તથા સંબંધિત સંશોધન લેખોના આધારે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. માહિતીના વિશ્લેષણ માટે થીમેટિક એનાલિસિસ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે, જેમાં બાળકેન્દ્રિતતા, આનંદમય શિક્ષણ, અનુભવ આધારિત અભ્યાસ, શિક્ષકની ભૂમિકા અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ જેવા મુખ્ય વિષયોને આધારે તુલના કરવામાં આવી છે.

અભ્યાસના પરિણામો દર્શાવે છે કે ગિજુભાઈ બધેકાના શિક્ષણદર્શન અને NEP-2020 વચ્ચે નોંધપાત્ર તાદાત્મ્ય જોવા મળે છે. બંને અભિગમોમાં શિક્ષણને વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત બનાવવાનો પ્રયાસ, શીખવાની પ્રક્રિયામાં અનુભવો અને પ્રવૃત્તિઓને મહત્વ આપવું, અને શિક્ષણને સર્વાંગી વિકાસ સાથે જોડવાનો દૃષ્ટિકોણ સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. તેમ છતાં, NEP-2020 વધુ આધુનિક અને વ્યાપક નીતિ દસ્તાવેજ છે, જેમાં ટેકનોલોજી, ડિજિટલ શિક્ષણ, વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતા અને જીવનકૌશલ્ય જેવા નવા તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ગિજુભાઈના વિચારો તત્ત્વજ્ઞાનિક અને પ્રયોગાત્મક સ્તરે વધુ કેન્દ્રિત છે.

આ સંશોધનનો મુખ્ય નિષ્કર્ષ એ છે કે ગિજુભાઈ બધેકાનું શિક્ષણદર્શન સમયાતીત છે અને તે આધુનિક શિક્ષણ માટે પણ માર્ગદર્શક છે. NEP-2020 તેમના વિચારોને આધુનિક પરિસ્થિતિમાં અમલમાં મૂકવાનો પ્રયાસ કરે છે, જે દર્શાવે છે કે ભારતીય શિક્ષણમાં પરંપરા અને આધુનિકતાનો સુમેળ શક્ય છે. આથી સૂચવવામાં આવે છે કે ગિજુભાઈના શિક્ષણદર્શનને શિક્ષક તાલીમ, અભ્યાસક્રમ વિકાસ અને શૈક્ષણિક નીતિમાં વધુ વ્યાપક રીતે સમાવવામાં આવે, જેથી શિક્ષણ વધુ અસરકારક, અર્થપૂર્ણ અને વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત બની શકે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ગિજુભાઈ બધેકા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, બાળકેન્દ્રિત શિક્ષણ, અનુભવ આધારિત શિક્ષણ, સર્વાંગી વિકાસ, ભારતીય શિક્ષણદર્શન

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતનું શિક્ષણતંત્ર ઐતિહાસિક રીતે પરંપરાગત જ્ઞાનપ્રણાલીઓ અને આધુનિક શિક્ષણ સિદ્ધાંતોના સંકલનથી વિકસ્યું છે. પ્રાચીન સમયમાં ગુરુકુલ પદ્ધતિમાં શિક્ષણ જીવનમૂલ્યો, આધ્યાત્મિકતા અને વ્યવહારિક જ્ઞાન સાથે જોડાયેલું હતું, જ્યારે બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન શિક્ષણ વધુ પુસ્તક આધારિત અને પરીક્ષા કેન્દ્રિત બની ગયું. આ પરિસ્થિતિમાં ગિજુભાઈ બધેકા જેવા વિચારકોએ શિક્ષણમાં માનવતાવાદી અને બાળકેન્દ્રિત અભિગમ રજૂ કર્યો.

ગિજુભાઈ બધેકાએ શિક્ષણને બાળકના સ્વાભાવિક વિકાસ સાથે જોડ્યું અને માન્યું કે શિક્ષણનો હેતુ માત્ર માહિતી આપવાનો નથી પરંતુ બાળકની આંતરિક શક્તિઓને વિકસાવવાનો છે. તેઓએ શિક્ષણને આનંદમય બનાવવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો અને શીખવાની પ્રક્રિયાને રમત, વાર્તા અને અનુભવ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આધુનિક સમયમાં NEP-2020 ભારતીય શિક્ષણને વૈશ્વિક સ્તરે મજબૂત બનાવવાના હેતુ સાથે રચાઈ છે. તેમાં વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત અભ્યાસ, લવચીક અભ્યાસક્રમ, કૌશલ્ય વિકાસ અને ટેકનોલોજીનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંદર્ભમાં ગિજુભાઈના વિચારોનું તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવું અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બને છે.

૨. અભ્યાસના હેતુઓ

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે:

1. ગિજુભાઈ બધેકાના શિક્ષણદર્શનનું વિશ્લેષણ કરવું.
2. NEP-2020ના મુખ્ય તત્વોનું અધ્યયન કરવું.
3. ગિજુભાઈ બધેકાના શિક્ષણદર્શન NEP-2020ના મુખ્ય તત્વોનું અને તુલનાત્મક વિશ્લેષણ કરવું.
4. ગિજુભાઈના વિચારોની આજના સમયનાં સંદર્ભમાં પ્રાસંગિકતા નિર્ધારિત કરવી.

૩. સંશોધન પ્રશ્નો (Research Questions)

આ અભ્યાસ નીચેના મુખ્ય પ્રશ્નોના જવાબ શોધવાનો પ્રયત્ન કરે છે:

1. ગિજુભાઈના શિક્ષણદર્શનના મુખ્ય તત્વો શું છે અને તે કેવી રીતે વિકાસ પામ્યા?
2. NEP-2020ના ઉદ્દેશો ભારતીય શિક્ષણને કેવી રીતે બદલવા પ્રયત્ન કરે છે?
3. બંને વચ્ચેના તત્વોમાં ક્યાં સમાનતા અને વિસંગતતા છે?
4. શું ગિજુભાઈના વિચારો આધુનિક શૈક્ષણિક પડકારોનું નિરાકરણ આપી શકે છે?

૪. સંશોધન પદ્ધતિ

આ અભ્યાસ ગુણાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ પર આધારિત છે, જેમાં દસ્તાવેજી વિશ્લેષણ (Document Analysis) નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ગિજુભાઈના ગ્રંથો, NEP-2020ના સત્તાવાર દસ્તાવેજો, અને સંબંધિત સંશોધન લેખોનો અભ્યાસ કરીને માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. વિશ્લેષણ માટે થીમેટિક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે, જેમાં બંને અભિગમોના મુખ્ય વિષયો ઓળખીને તેમની તુલના કરવામાં આવી છે.

૫. ગિજુભાઈ બધેકાનું શિક્ષણદર્શન

ગિજુભાઈ બધેકાનું શિક્ષણદર્શન મૂળભૂત રીતે બાળકેન્દ્રિત છે. તેઓ માનતા હતા કે દરેક બાળક અનન્ય છે અને શિક્ષણ તેની વ્યક્તિગત જરૂરિયાતો અનુસાર હોવું જોઈએ. તેમના મતે શિક્ષણમાં આનંદ, સ્વતંત્રતા અને સર્જનાત્મકતા હોવી જરૂરી છે. તેમણે “રમત દ્વારા શિક્ષણ” (Learning through Play) ને મહત્વ આપ્યું, કારણ કે રમત બાળકના માનસિક અને શારીરિક વિકાસ

માટે આવશ્યક છે. તેઓએ વાર્તાઓને શિક્ષણનું મહત્વપૂર્ણ સાધન ગણાવ્યું, કારણ કે વાર્તાઓ દ્વારા બાળકમાં કલ્પનાશક્તિ, નૈતિક મૂલ્યો અને ભાષાકૌશલ્ય વિકસે છે. તેમણે શિક્ષકને માર્ગદર્શક તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યો, જે બાળકને માર્ગદર્શન આપે છે પરંતુ તેના ઉપર નિયંત્રણ નથી રાખતો. તેઓએ શીખવાની પ્રક્રિયામાં સ્વાનુભવ અને પ્રયોગાત્મક અભ્યાસને મહત્વ આપ્યું.

૬. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ (NEP-2020)

NEP-2020 ભારતીય શિક્ષણમાં એક વ્યાપક સુધારાત્મક દસ્તાવેજ છે, જે શિક્ષણને વધુ ગુણવત્તાયુક્ત અને સર્વાંગી બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં શિક્ષણને multidimensional અને holistic બનાવવા પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. આ નીતિમાં foundational literacy and numeracy પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, જેથી પ્રાથમિક સ્તરે મજબૂત આધાર તૈયાર થઈ શકે. ઉપરાંત, experiential learning, critical thinking અને skill development પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. NEP-2020 અભ્યાસક્રમને લવચીક બનાવે છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓને વિષય પસંદ કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે. આ નીતિમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ અને ડિજિટલ શિક્ષણને પણ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

૭. તુલનાત્મક વિશ્લેષણ

ગિજુભાઈ બધેકાનું શિક્ષણદર્શન અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-૨૦૨૦ (NEP-2020) બંને ભારતીય શિક્ષણમાં ગુણવત્તા, માનવતાવાદ અને સર્વાંગી વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે. બંને અભિગમો અલગ સમયગાળામાં વિકસેલા હોવા છતાં, તેમના મૂળભૂત તત્ત્વોમાં નોંધપાત્ર સમાનતા જોવા મળે છે. આ તુલનાત્મક વિશ્લેષણમાં બંને વચ્ચેના સમાનતા અને તફાવતોને વિવિધ પરિમાણોના આધારે વિગતવાર સમજાવવામાં આવે છે.

- શિક્ષણના અભિગમ (Approach to Education)** અંગે જોવામાં આવે તો ગિજુભાઈ બધેકાએ શિક્ષણને સંપૂર્ણપણે બાળકેન્દ્રિત બનાવવાનું આગ્રહ રાખ્યો હતો. તેમના મતે બાળક શિક્ષણનો કેન્દ્ર છે અને શિક્ષણ તેની જરૂરિયાતો, રસ અને ક્ષમતાઓને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. NEP-2020 પણ આ જ દિશામાં આગળ વધે છે અને વિદ્યાર્થીકેન્દ્રિત અભિગમને પ્રોત્સાહિત કરે છે. આ નીતિમાં શીખવાની પ્રક્રિયાને બાળકના વિકાસ તબક્કાઓ અને રસ સાથે જોડવામાં આવે છે, જે ગિજુભાઈના વિચારો સાથે સીધી રીતે સુસંગત છે.
- શીખવાની પદ્ધતિ (Teaching-Learning Process)** ના સંદર્ભમાં ગિજુભાઈએ અનુભવ આધારિત, પ્રવૃત્તિ આધારિત અને રમત દ્વારા શિક્ષણને મહત્વ આપ્યું હતું. તેઓ માનતા હતા કે બાળકને શીખવું હોય તો તેને સક્રિય રીતે શીખવાની પ્રક્રિયામાં જોડાવું જરૂરી છે. NEP-2020માં પણ experiential learning, activity-based learning અને play-based learningને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી છે. ખાસ કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં રમત દ્વારા શીખવાની પદ્ધતિને સ્વીકારવામાં આવી છે, જે ગિજુભાઈના અભિગમને પ્રતિબિંબિત કરે છે.
- શિક્ષકની ભૂમિકા (Role of Teacher)** અંગે બંનેમાં નોંધપાત્ર સમાનતા જોવા મળે છે. ગિજુભાઈએ શિક્ષકને માર્ગદર્શક, મિત્ર અને સહાયક તરીકે રજૂ કર્યો હતો, જ્યારે NEP-2020માં શિક્ષકને facilitator તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યો છે. બંને અભિગમોમાં શિક્ષકનું કાર્ય જ્ઞાન આપવાનું નથી, પરંતુ શીખવાની પ્રક્રિયાને સરળ અને અર્થપૂર્ણ બનાવવાનું છે.
- મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ (Assessment System)**માં પણ તુલનાત્મક સમાનતા જોવા મળે છે. ગિજુભાઈએ પરંપરાગત પરીક્ષા પદ્ધતિનો વિરોધ કર્યો હતો અને સતત નિરીક્ષણ, પ્રવૃત્તિઓ અને વર્તનના આધારે મૂલ્યાંકન કરવાની ભલામણ કરી હતી. NEP-2020માં પણ competency-based assessment અને formative assessment પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે, જે વિદ્યાર્થીઓના વાસ્તવિક કૌશલ્ય અને સમજણને માપે છે.
- સર્વાંગી વિકાસ (Holistic Development)** બંને અભિગમોમાં મુખ્ય તત્વ છે. ગિજુભાઈએ હસ્ત-હૃદય-મસ્તકના સમન્વય દ્વારા બાળકના બૌદ્ધિક, ભાવનાત્મક અને શારીરિક વિકાસ પર ભાર મૂક્યો હતો. NEP-2020માં પણ holistic

educationને મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં શિક્ષણને માત્ર શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ સુધી મર્યાદિત ન રાખીને જીવનકૌશલ્ય, મૂલ્યો અને સર્જનાત્મકતાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

6. સ્વતંત્રતા અને લવચીકતા (Freedom and Flexibility)ના દ્રષ્ટિકોણથી ગિજુભાઈએ બાળકોને શીખવાની સ્વતંત્રતા આપવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો હતો. NEP-2020માં પણ અભ્યાસક્રમમાં લવચીકતા અને વિષય પસંદગીની સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે, જે વિદ્યાર્થીઓને તેમની રસ અને ક્ષમતાઓ અનુસાર શીખવાની તક આપે છે.

કેટલાક મહત્વપૂર્ણ તફાવતો (Differences) પણ જોવા મળે છે. ગિજુભાઈનું શિક્ષણદર્શન મુખ્યત્વે તત્ત્વજ્ઞાનિક અને પ્રયોગાત્મક હતું, જે ખાસ કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણ પર કેન્દ્રિત હતું, જ્યારે NEP-2020 એક રાષ્ટ્રીય સ્તરની નીતિ છે, જે પ્રાથમિકથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીના તમામ સ્તરોને આવરી લે છે. NEP-2020માં ટેકનોલોજી, ડિજિટલ શિક્ષણ, વૈશ્વિક સ્પર્ધાત્મકતા અને 21મી સદીના કૌશલ્યો પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે, જે ગિજુભાઈના સમયગાળામાં પ્રસ્તુત ન હતા. આ ઉપરાંત, NEP-2020માં multidisciplinary શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને સંશોધન પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ગિજુભાઈનું ધ્યાન મુખ્યત્વે બાળકના માનસિક અને ભાવનાત્મક વિકાસ પર હતું. તેમ છતાં, આ તફાવતો છતાં બંને અભિગમોનું મૂળ ધ્યેય શિક્ષણને વધુ અસરકારક, અર્થપૂર્ણ અને માનવતાવાદી બનાવવાનું છે.

આ રીતે, તુલનાત્મક વિશ્લેષણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે NEP-2020 ગિજુભાઈ બધેકાના શિક્ષણદર્શનને આધુનિક અને વ્યાપક સ્વરૂપ આપે છે. ગિજુભાઈના વિચારો NEP-2020 માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત તરીકે કાર્ય કરે છે અને આજના સમયમાં પણ શિક્ષણમાં ગુણવત્તા સુધારવા માટે માર્ગદર્શક બની શકે છે.

૮. ચર્ચા

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે ગિજુભાઈ બધેકાના વિચારો આજના સમયમાં પણ અત્યંત પ્રાસંગિક છે. NEP-2020માં સમાવાયેલ ઘણા તત્ત્વો તેમના શિક્ષણદર્શન સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. વિશેષ કરીને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ગિજુભાઈના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતા અને આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ થાય છે. આથી કહી શકાય કે ગિજુભાઈના વિચારો આધુનિક શિક્ષણ માટે માર્ગદર્શક છે.

૯. નિષ્કર્ષ

આ સંશોધન પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગિજુભાઈ બધેકાનું શિક્ષણદર્શન સમયાતીત છે અને NEP-2020 સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે. NEP-2020 તેમના વિચારોને આધુનિક સ્વરૂપ આપે છે.

૧૦. સૂચનો

શિક્ષકોને ગિજુભાઈના શિક્ષણદર્શન અંગે તાલીમ આપવી જોઈએ. શાળાઓમાં અનુભવ આધારિત શિક્ષણને પ્રોત્સાહિત કરવું જોઈએ અને ટેકનોલોજી તથા સર્જનાત્મકતા વચ્ચે સંતુલન જાળવવું જોઈએ.

સંદર્ભસૂચિ

1. ચોક્સી, એ. (2019). ભારતીય શૈક્ષણિક પરંપરા અને બાળ વિકાસ. *Journal of Education and Practice*, 10(2), 48–57.
2. જોશી, કે. (2021). પ્રગતિશીલ શિક્ષણ અને ભારત. *International Journal of Educational Development*, 83, 102385.
3. ત્રિવેદી, આર. (2020). સ્મૃતિમાં શીખવાની પદ્ધતિ અને ભારતીય પરંપરા. *શૈક્ષણિક સંશોધન જર્નલ*, 12(2), 45–60.

4. દેસાઈ, એમ. (2018). ભારતના બાળકેન્દ્રિત શિક્ષણનો વિકાસ. *તુલનાત્મક શિક્ષણ સમીક્ષા*, 62(3), 327–344.
5. નાયર, પી. (2021). બાળકોની સ્વતંત્રતા અને શિક્ષણ. *Education 3-13 જર્નલ*, 49(5), 566–578.
6. પટેલ, એન. (2019). સંસ્કૃતિ આધારિત શિક્ષણ અને ગિજુભાઈનો અભિગમ. *શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ અને સમાજ*, 27(3), 392–408.
7. પડિ, એસ. (2020). બાળમનશાસ્ત્ર અને ભારતીય શિક્ષણ વિચારધારા. *આંતરરાષ્ટ્રીય મનોચિકિત્સા જર્નલ*, 55(4), 562–571.
8. બધેકા, ગિજુભાઈ. (2015). *દિવાસ્વપ્ન. અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.*
9. ભારત સરકાર. (2020). *રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ-2020*. નવી દિલ્હી: શિક્ષણ મંત્રાલય.
10. મેઠા, વી. (2022). વાર્તા દ્વારા શિક્ષણ: ગિજુભાઈનો અભ્યાસ. *બાળ સાહિત્ય અને શિક્ષણ*, 53(1), 106–121.
11. કુમાર, આર. (2020). શિક્ષણનું ડિકોલોનાઈઝેશન અને ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્ય. *તુલનાત્મક શિક્ષણ જર્નલ*, 56(3), 378–395.
12. કૌર, એસ. (2021). ભારતીય જ્ઞાન પ્રણાલીઓ અને પ્રાથમિક શિક્ષણ. *Contemporary Education Dialogue*, 18(1), 141–159.
13. શાહ, કે. (2020). પ્રકૃતિ આધારિત શિક્ષણ અને તેની પ્રાસંગિકતા. *Environmental Education Research*, 26(9), 1309–1322.
14. શર્મા, ડી. (2019). શિક્ષણ અને આધ્યાત્મિકતા: ગિજુભાઈના વિચારો. *ધર્મ અને શિક્ષણ*, 46(3), 338–354.